

● کتابخانه کتاب‌های گمشده
● بزرگ‌ترین فیلسوف و بزرگ‌ترین فاجعه قرن
● ویرایش در دهه ۱۳۴۰
● از ابراهیم صهبا به هوشنگ صهبا
● ازدواج مقدس
● در حوالی کتاب: آلن دو باتن
● پنج دهه حروف‌ریزی در ایران
● هزار و یک داستان
● تازه‌های بازار کتاب

● ... و اما جهان کتاب
● طوفان (داستان)
● اختراع شکست
● زن و باستان‌شناسی جنسیت
● در ستایش اعتدال
● یک گل سرخ برای نجف!
● کولی بی خواب
● نخستین کوشش برای ادبیات کودک
● مؤید حضور در تالش (۱۳۹۶)

جهان کتاب

سال سی ام. شماره ۱

فروردین - اردیبهشت ۱۴۰۴

فاجعه انفجار بندرعباس بهار ما را
بدل به زمستانی سخت کرد.
این مصیبت را به تمامی ایرانیان
به ویژه هموطنان عزیز بندرعباسی
تسلیت می‌گوییم

• جهان کتاب ماهنامه‌ای است
با روش خبری، آموزشی و اطلاع‌رسانی
• ناشر: مؤسسه فرهنگی - هنری جهان کتاب
• صاحب امتیاز و مدیرمسئول: طلیعه خادامیان
• زیر نظر مجید رهبانی و فرخ امیرفریار
• ویراستار: پیام شمس‌الدینی
• طراح گرافیک: محمود محرابی
• ناظر چاپ: بهمن سراج
• لیتوگرافی: سحرگرافیک
• چاپ و صحافی: غزال
• توزیع کتابفروشی‌ها: پخش ققنوس (۰۹۹-۶۶۴۶۰۰۰۰)
• نشانی: تهران. خیابان انقلاب. خیابان ابوریحان.
خیابان وحید نظری شرقی. شماره ۱۲. واحد ۳۶.
• تلفن: ۰۸-۶۶۹۶۸۰۹۷
• تارنما: www.jahaneketab.ir
• رایانامه: info@jahaneketab.ir
jahaneketab.pub@gmail.com
• مطالب جهان کتاب بیانگر آرای نویسندگان آن‌هاست.

۲	... و اما جهان کتاب / سید فرید قاسمی
۵	طوفان / گلناز عساری
۷	اختراع شکست / گفت‌وگو با اسکات ای. سندج، ترجمه مهدی مقیسه
۱۲	زن و باستان‌شناسی جنسیت / معصومه علی اکبری
۱۵	در ستایش اعتدال / طلیعه خادامیان
۱۷	به تماشای گلگشت‌های ادبی / مجدالدین کیوانی
۱۸	یک گل سرخ برای نجف / فرخ امیرفریار
۲۰	از آثار گذشته: سال حادثه / انوش صالحی
۲۳	هنگامه مرگ و خون و آدم‌سوزی / مرضیه کهرانی
۲۵	چرخش خیال در واقعیت / غلامحسین هرنیدی زاده و عبدالله علی آبادی
۲۷	باش تا صبح دولتش بدمد... / اکبر اکسیر
۲۸	کولی بی خواب / سوری احمدلو
۳۰	متین‌السلطنه و نخستین کوشش برای ادبیات کودک / علی اکبر قاضی زاده
۳۳	مؤید حضور در تالش (۱۳۹۶) / رضا آذری شهرضایی
۳۵	کتابخانه کتاب‌های گمشده / حمید شوکت
۳۷	بزرگ‌ترین فیلسوف و بزرگ‌ترین فاجعه قرن / مجید رهبانی
۳۹	ویرایش در دهه ۱۳۲۰ / عبدالحسین آذرنگ و مروارید رفوگران
۴۳	از ابراهیم صهبا به هوشنگ صهبا / کامیار عابدی
۴۹	از دواج مقدس / جیمز وود، ترجمه سعید پزشک
۵۵	در حوالی کتاب: آلن دو باتن / ترجمه مزده دقیقی
۵۷	جست‌وجوی واهی: به دنبال یک تمدن گمشده / کریستوفر هیل
۵۹	تغییر و تحولات ادبیات رادیکال کودک / جک زاییس، ترجمه مانا عسگری
۶۱	حمایت از کتاب و نشر در شورای فرهنگی سوئد / گفت‌وگو با شورا اسماعیلیان
۶۳	پنج دهه حروف ریزی در ایران / کوکب طاهباز
۷۰	هزار و یک داستان / زری نعیمی
۷۳	معرفی کوتاه
۷۷	تازه‌های بازار کتاب / فرخ امیرفریار
۸۰	درگذشتگان

پنج دهه حروف ریزی در ایران

اکوب طاهباز

مَحْمَدُ اللَّهِ الْوَاحِدُ الْقَهَّارُ وَنُصَلِّي عَلَى نَبِيِّنَا الْحَمْدِ وَعَلَى آلِهِ السَّلَامَةُ
الْأَخْبَارِ الْأَرْدَاءِ لِلْأَنْصَارِ الْأَسَدَاءِ عَلَى الْكُفَّارِ سَبْمًا أَبَنَ

حروف رساله جهاديه

چکیده

صاحب نظران معتقدند که ورود حروف ریزی و تولید حروف سربی از عمده ترین تحولات صنعت چاپ در ایران است. در طول تاریخ دویست ساله چاپ در ایران، سه کارخانه حروف ریزی آزادی (۱۳۱۹)، زر (۱۳۳۴) و ایران (۱۳۴۶) طی پنج دهه و تا قبل از فراگیر شدن سیستم های دیجیتال، به تولید حروف سربی مورد نیاز چاپخانه ها پرداخته اند و از این رهگذر بر سلیقه و ذائقه خوانش ایرانیان اثر گذاشته اند.

تا پیش از شروع فعالیت حروف ریزی ها، در دوران قبل و بعد از مشروطه و حتی تا پایان حکومت پهلوی اول، حروف سربی آماده جزو اقلام وارداتی بود. پس از مشروطه و با گسترش مطبوعات و ارتقای فرهنگی جامعه، نیاز به تولید حروف سربی دوچندان شد. از این رو، چاپخانه مجلس شورای ملی تلاش هایی برای تولید حروف سربی انجام داد. در دهه ۱۳۲۰ خورشیدی کارخانه حروف آزادی، به عنوان اولین تولیدکننده حروف سربی، فعالیت خود را آغاز کرد. این کارخانه به وسیله قالب های حروفی که از خارج (و عمدتاً از حروف ریزی های آلمانی) تهیه می کرد، به ریخته گری و تولید حروف سربی می پرداخت. بعد از حدود یک دهه، همکاران جوان کارخانه آزادی با طراحی و تولید قالب یا ماتریس حروف، حروف ریزی زر را راه اندازی کردند.

در دهه ۱۳۴۰ خورشیدی حروف ریزی زر از پرافتخارترین صنایع چاپ در ایران به شمار می رفت. مدیران زر تلاش می کردند تا با سرعت و کیفیت هرچه بیشتر حروف فارسی چاپخانه ها را تأمین کنند و از این رهگذر به تنوع و زیبایی حروف نیز بپردازند. همچنین آن ها توانستند نیاز به طراحی فونت را در جامعه چاپ مطرح کنند و زمینه فعالیت یکی از بزرگ ترین طراحان فونت فارسی، حسین عبدالله زاده حقیقی را فراهم سازند. حروف ریزی زر توانست در سه دهه حروف پرمصرف و ماندگاری چون ۱۲ سیاه، کیهان ۸۴ و سری زر سیاه و نازک را به

بازار عرضه کند.

حروف ریزی ایران نیز از سال ۱۳۴۶ به روش دیگری به تولید و فروش حروف سربی پرداخت. اما از نیمه دهه هفتاد خورشیدی با فراگیر شدن سیستم های دیجیتال، همه فعالیت های حروف ریزی در ایران یکی یکی به کار خود پایان دادند. این مقاله به روایت ماجراهای پنج دهه فعالیت حروف ریزی در ایران می پردازد.

پیشینه حروف سربی در ایران

از دو قرن پیش که صنعت چاپ وارد ایران شد، همه ملزومات چاپ بخصوص حروف سربی از کالاهای تکنولوژیک، مهم و گران قیمت وارداتی بودند. اولین حروف سربی در اوایل حکومت قاجار، به دستور عباس میرزا توسط میرزا زین العابدین، از روسیه تزاری تهیه و آورده شد. میرزا زین العابدین ملزومات چاپ و اولین حروف سربی عربی را در سال ۱۱۹۶ خورشیدی از سن پترزبورگ به ایران آورد و اولین کتاب چاپی ایران، رساله جهادیه، را چاپ کرد. یک سال بعد نیز میرزا صالح شیرازی در هنگام بازگشت از لندن حروف سربی اولین روزنامه ایرانی یعنی «کاغذ اخبار» را با خود آورد.^۱ کم کم و با توسعه مطبوعات، چاپچی های دیگر هم حروف مورد نیاز خود را از چاپخانه های کشورهای اسلامی مثل عثمانی، مصر، لبنان و هند تهیه می کردند و به چاپ مطبوعات می پرداختند. تا اینکه با ورود و محبوبیت یافتن چاپ سنگی، مدت زمانی در حدود پنجاه سال، چاپ سربی مطلقاً

اقبالی نداشت؛ زیرا ایرانیان ترجیح می دادند مطالب را همان گونه که می نویسند بخوانند. عموماً خوشنویسی مورد توجه قرار داشت و چاپ مطالب با آن ارزان تر، چشم نوازتر و دست یافتنی تر نیز می نمود. از طرف دیگر، عدم وابستگی به فناوری، مواد و دستگاه های چاپ سربی غربی ها، باعث اقبال بیشتری به استفاده از چاپ سنگی می شد.

اما هم زمان با جریانات مشروطه و نیاز روزافزون به تنوع مطبوعات (به خصوص در زمینه های سیاسی- اجتماعی) و همچنین توجه به سبک و سیاق حاکم بر چاپ مطبوعات در دنیا، دیگر چاپ سنگی جوابگوی نیازهای جامعه نبود. پس به تدریج بار دیگر چاپ سربی در ایران رونق گرفت و با نیاز چاپخانه ها به حروف بیشتر، تجارت مستقیم حروف و ملزومات چاپ سربی رواج یافت.

از انقلاب مشروطه به بعد، حروف سربی توسط تجار ایرانی از کارخانه های معروف اروپایی و عمدتاً آلمانی خریداری می شد و در بازار چاپ ایران به فروش می رسید. ملاک انتخاب تجار یا مأموران خرید حروف سربی، الگوبرداری از مطبوعات بزرگ دنیا و بخصوص شباهت به سبک روزنامه های مهم وقت عربی و اروپایی بود؛ مثل روزنامه ها و کتاب هایی که در استانبول و قاهره چاپ می شد.^۲

در بین حروف سربی وقت، حروف عربی کارخانه های اِشتمیل،^۳ برتهلد^۴ و شلتر در ایران طرفدار بیشتری داشتند.^۵ حروف تازه از راه رسیده با اعلان در روزنامه ها و به صورت

ارباب کیخسرو، رئیس وقت چاپخانه مجلس و معاونش کریم آزادی، که مجذوب ماشین ریخته‌گری حروف شده بودند، واحد حروف‌ریزی را فعال کرده^۹ و تلاش‌هایی نیز برای تولید حروف سربی صورت دادند. ولی راه‌اندازی آن ماشین‌ها و تولید حروف، بدون آموزش و بدون حضور کارشناس فنی، نه تنها نتیجه‌ای نداشت بلکه هزینه‌هایی بیش از خرید حروف وارداتی داشت.

کارخانه حروف ریزی آزادی

در ۱۳۱۷ ارباب کیخسرو شاه‌رخ بازنشسته و کریم آزادی رئیس چاپخانه شد. او بلافاصله تصمیم به نوسازی تجهیزات چاپخانه گرفت و در جریان سفر به آلمان و خرید تجهیزات برای چاپخانه مجلس، ۲۰ دستگاه حروف‌ریزی نیز برای خود خریداری کرد^{۱۰} زیرا از گرفتاری کسری حروف در چاپخانه‌های دولتی و غیردولتی کشور مطلع بود.

سرانجام در ۱۳۱۹ «کارخانه حروف‌ریزی آزادی» در نزدیکی مجلس، در خیابان اکباتان، روبه‌روی وزارت فرهنگ (عمارت مسعودیه) راه‌اندازی شد^{۱۱}. در حروف‌ریزی آزادی، ماتریس^{۱۲} حروفی که از کارخانه‌های اروپایی آورده شده بود در ماشین‌های ریخته‌گری حروف‌ریزی قرار می‌گرفت و حروف سربی تولید می‌شد و سپس با قیمتی بسیار ارزان‌تر از حروف وارداتی در اختیار چاپخانه‌ها قرار می‌گرفت.

نمونه حروف برتهولد

کریم آزادی تحصیل‌کرده آلمان بود و تجربه فنی و فرهنگی بسیاری از کار در چاپخانه مجلس داشت. چنین به نظر می‌آید که ملاک و سلیقه او نیز برای خرید ماتریس‌ها (قالب‌ها)، کیفیت و سلیقه مطبوعات عربی بوده باشد.

بازمی‌گردد. سید ضیاءالدین طباطبایی، سیاستمدار منتقد و روزنامه‌نگار دوران مشروطه، روزنامه‌های متعددی به چاپ می‌رساند که به خاطر زبان تند و جانبدارانه‌اش یکی پس از دیگری توقیف می‌شدند. همه آن روزنامه‌ها و نشریه مهمی چون رعد در چاپخانه خودش به نام «مطبوعه روشنایی» چاپ می‌شد که از چاپخانه‌های بزرگ، مجهز و پرکار زمان خود بود. سید ضیاء دو دستگاه پیشرفته حروف‌ریزی از کارخانه فوشه فرانسه خریده و به مطبوعه روشنایی آورده بود؛^{۱۳} ماشین‌هایی «راهبردی» که به هر کسی نمی‌فروختند! (و البته گفته شده که این چاپخانه از کمک‌های مالی دولت‌های بیگانه نیز برخوردار بوده است). پس از به قدرت رسیدن رضاخان و تبعید سید ضیاء، خانه^{۱۴} و چاپخانه‌اش توقیف شد. او از رضاشاه خواست تا بابت بدهی‌هایش به دولت، تمام دستگاه‌ها و ملزومات مطبوعه روشنایی را به چاپخانه مجلس بفروشد. به این ترتیب ماشین‌های حروف‌ریزی سید ضیاء در سال ۱۳۱۲ خورشیدی وارد چاپخانه مجلس شد که مجهزترین چاپخانه زمان خود نه تنها در ایران، بلکه در خاورمیانه بود.^{۱۵}

ارباب کیخسرو شاه‌رخ، مدیر چاپخانه مجلس از ۱۲۸۷ تا ۱۳۱۷

کریم آزادی، مدیر چاپخانه مجلس از ۱۳۱۷ تا ۱۳۲۸

لوگو (نشانه‌نویسه)‌های حروف‌ریزی‌های معروف وقت اروپا

مزایده به فروش می‌رسید. اعلان زیر که در ۱۳ خرداد ۱۲۹۴ در روزنامه رعد به چاپ رسیده است، شاهدهی بر این امر است.

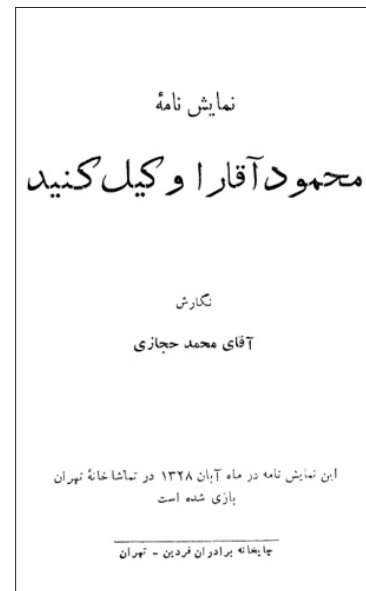
در پی استقرار حکومت پهلوی، همراه با گسترش تدریجی سواد و فرهنگ، چاپخانه‌های دولتی نیز تجهیز می‌شدند و برایشان حروف سربی با بودجه دولتی و به طور مستقیم از بهترین کارخانه‌های حروف‌ریزی آلمان خریداری می‌شد. این حروف با سفارش اصلاح و تکمیل برای خط فارسی به ایران می‌رسید و در چاپخانه‌ها مورد استفاده قرار می‌گرفت.

بخش حروف‌چینی چاپخانه مجلس

و اما ابتکار تولید حروف سربی در ایران به شخصیت‌های سیاسی پس از مشروطه

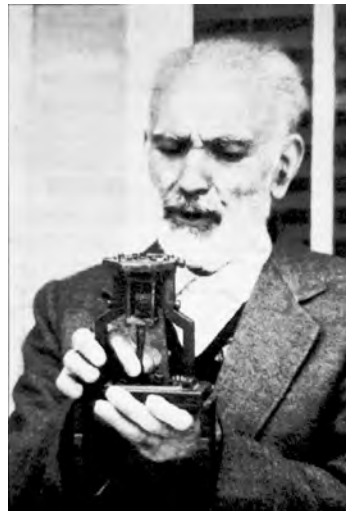
زیرا او نیز مانند بزرگ‌ترین چاپخانه‌های دنیای عرب‌زبان، ماتریس‌هایش را از معروف‌ترین ماتریس‌سازی‌های اروپا مثل برتهلد می‌خرد. هرگاه ماتریس‌ها خراب می‌شدند، پس از سفارش و صرف هزینه سنگین و زمانی طولانی، ماتریس‌های جدیدی از راه می‌رسیدند و سپس حروف جدید در مطبوعات خودنمایی می‌کردند.

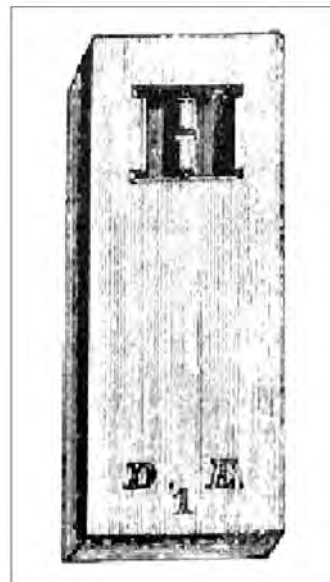
نمونه حروف آزادی در چاپخانه فردین (متعلق به برادران آزادی و واقع در جنب حروف‌ریزی آزادی)

تقریباً ده سال طول کشید تا به مرور و با کمک استاد جهانسوزی^{۱۳} و استاد دُولو^{۱۴} برای اصلاح و رفع نواقص ماتریس‌ها، خودشان اقدام به تعمیر ماتریس کنند. اسماعیل دُولو، استاد زبردست ماتریس‌سازی در ایران، گفته است: «در حروف‌ریزی آزادی از سال ۱۳۲۹ ما شروع کردیم به ماتریس زدن». او بعضی از ماتریس‌های حروف عربی را برای نگارش فارسی اصلاح می‌کرد. حروف این کارخانه به دلیل همین اصلاحات و اینکه در ایران ریخته شده بودند به نام حروف «آزادی» فروخته می‌شد.

اسماعیل دُولو خاطره‌ای از ساخت ماتریس‌های فونت هجده در اردیبهشت سال ۱۳۳۲ را چنین نقل کرده است: «گاهی آقای آزادی می‌رفت و خانمش به جایش می‌آمد. خانمش هم آلمانی بود. در آن زمان ماشین فونت هجده‌همان شکسته بود. اتفاقاً روزنامه اطلاعات آتش گرفته بود و به‌طور کلی حروفش ذوب شده بود و همان حروف هجده را می‌خواستند. خانم به من گفتند: می‌توانی این قطعه را بسازی؟ ما قطعه را شروع کردیم به ساختن و نمونه حروفشان را آوردیم و بعد خود خانم یک جشنی گرفت و بستنی داد به بچه‌ها،

اسماعیل دُولو

نمونه ماتریس حروف

چون حروف ماشین درآمد. از آن به بعد، ما دیگر هم ماتریس می‌زدیم، هم تعمیرات می‌کردیم، هم می‌ساختیم.^{۱۵} و به این ترتیب کارخانه حروف‌ریزی آزادی طی سال‌های ۱۳۱۹ تا ۱۳۴۴ خورشیدی، حروف چاپخانه‌های تهران و شهرستان‌ها را تأمین می‌کرد.

حروف‌ریزی چاپ زر

تهران - ایران

حروف‌ریزی زر (الهام)

دو نفر از کارکنان کارخانه حروف‌ریزی آزادی در سال‌های میانی دهه ۱۳۳۰، با شناختی که از

بازار حروف و حروف‌چینی در ایران و مشکلات تولید حروف در حروف‌ریزی آزادی داشتند دریافته بودند که شاه‌کلید تولید حروف فارسی آن است که ماتریس حروف را نیز در ایران تولید کنند؛ زیرا هزینه انتقال حروف سربی متنوع و جدید بسیار زیاد و رفع کسری ماتریس حروف در تعامل با کارخانه‌های مبدأ بسیار پرهزینه و زمان‌بر بود. از طرفی صنعتگران حروف‌ریزی نیز بعد از وقایع ۱۳۳۲، که زمزمه‌های صنعتی شدن و استقلال از هر طرف به گوش می‌رسید، به این فکر افتادند. رحمان ناصری، از صنعتگران کارخانه حروف‌ریزی آزادی، گفته است: «اصرار من برای خرید ماشین ماتریس‌سازی غیر از موارد فوق این بود که ماشین را برای کشورهای شرق آسیا و خاورمیانه‌ای نمی‌ساختند، چون منافعتشان اجازه نمی‌داد.»^{۱۶}

عبدالرحمان ناصری از مؤسسان حروف‌ریزی زر

سرانجام در سال ۱۳۳۴ عبدالرحمان ناصری و حبیب‌الله عبدی با هدف استقلال در تولید حروف سربی، حروف‌ریزی الهام^{۱۷} (زر) را تأسیس کردند. رحمان ناصری با گذراندن دوره تخصصی حروف‌ریزی در کارخانه‌های برتهلد و میشل کمپف، سه دستگاه ماشین ماتریس‌سازی را تحت شرایطی از اروپا خرید و به ایران وارد کرد و سرانجام حروف‌ریزی الهام (زر) راه‌اندازی شد.^{۱۸} آن‌ها آن قدر درگیر تهیه ماشین ماتریس‌سازی بودند که فراموش کردند لازمه تولید حروف و استفاده از ماشین ماتریس‌سازی، قبل از هر چیز، داشتن مهارت طراحی حروف است.^{۱۹} اما به محض دریافت این موضوع در پی یافتن طراح حروف به همه جاسر زدند تا شخصی را که در خطاطی، نقاشی و امور فنی تخصص داشته باشد بیابند. آن‌ها حتی نزد خطاطان بزرگی چون استاد حسن زرّین خط نستعلیق‌نویس معروفی که چاپ‌نوشت تمام آثار ملی (اسکناس، تمبر، کاشی، شناسنامه و...) آن دوره به خط

حسین عبدالله‌زاده حقیقی در جوانی

حسین عبدالله‌زاده حقیقی در حال طراحی

شد. به ایشان یادآوری کردم که یک ماه و نیم تا دو ماه طراحی آن وقت می‌گیرد و ماتریس‌سازی آن دو ماه و حدوداً سه ماه حروف‌ریزی آن وقت می‌برد و به شرطی که شما دو تن از من خریداری کنید، من آمادگی دارم که آن را تهیه کنم. او بدون هیچ‌گونه چانه‌زنی دستور پرداخت مبلغ یک تن آن را صادر کرد و اعلان نمود که شروع نمایم.

«آقای حسین حقیقی را دیدم و درخواست طراحی را دادم، به ایشان هم برای تسریع در این امر علی‌الحساب دادم و رأس ده روز دیگر طراحی آماده شده بود که به رؤیت آقای مصباح‌زاده رساندم، پسندید، و ماتریس‌سازی را شروع و درست در مبدأ پایان ۴۵ روز به ایشان اطلاع دادم که نمونه آماده است. موقعی که قلم و نمونه چاپی را دید به قدری ذوق کرد که بی‌اختیار مرا در آغوش گرفت و غرق بوسه کرد. سپس از من تعهد کتبی خواست تا حتی‌الممکن تا شش ماه از فروش این حروف به دیگری خودداری کنم.

محل کارگاه حروف‌ریزی زر از ۱۳۴۱ تا ۱۳۴۴ در خیابان لاله‌زار، کوچهٔ نکبسا (شاهچراغی)، که در حال حاضر آرشیو روزنامهٔ کیهان است.

«وقتی همان شب^{۳۰}، تیترو روزنامه با حروف ۸۴ پُنت سایه^{۳۱} زده شد، غوغا شد و روی تیراژ اثر گذاشت. فردا صبح میرزا عباس خان مسعودی^{۳۲} با پسرش فرهاد به سراغم آمدند به شرکت چاپ زر؛ کاری که هیچ‌وقت اتفاق نیفتاده بود! به من گفتند: "تو که این حروف را داشتی چرا آن را به ما ندادی؟ هر چقدر می‌خواستی مبلغ آن را به

در سال‌های آغازین دههٔ ۱۳۴۰ خورشیدی، که روحیهٔ استقلال‌طلبی در صنعت چاپ هم گسترش یافته بود، به ذائقه و سابقهٔ بصری خوانندگان ایرانی نیز توجه شد و با وجود تولیدکننده‌ای مثل حروف‌ریزی زر، کم‌کم سفارش‌دهندگان به کشف نیازهای خود پرداختند. اهمیت دادن به اتصالات حروف، وضوح، سرعت خوانایی و دور شدن از سبک‌های خوشنویسی عربی و همچنین توجه به کاربردهای مطبوعاتی فونت، در این دوره از آثار حروف‌ریزی زر دیده می‌شود که همگی توسط حسین عبدالله‌زاده حقیقی طراحی شده‌اند. با این موفقیت چشمگیر در تولید ماتریس و حروف سربی، حروف‌ریزی زر زمینهٔ طراحی و تولید حروف جدید و مورد نیاز مطبوعات را فراهم کرد و درخواست‌ها و سفارش‌های جدید یکی پس از دیگری روانهٔ آنجا شدند: حروف «کیهان ۸۴» برای روزنامهٔ کیهان، حروف «ایرانیک» برای دایرةالمعارف فارسی مصاحب، حروف «۹ سیاه» برای بنیاد فرهنگ ایران و سری انواع اندازه‌های حروف زر^{۳۳} برای چاپخانه‌ها در طی سالیان، ساخته و تولید شدند.^{۳۴}

عبدالرحمان ناصری خاطره‌ای را از اولین سفارش اختصاصی فونت در ایران چنین نقل می‌کند:

«در ابتدای سال ۱۳۴۰ روزی دکتر مصباح‌زاده^{۳۵} مرا به منزل خود در ابتدای خیابان فرصت احضار نمود و سه‌نفری به اتفاق حسن قریشی، قائم‌مقام مؤسسهٔ کیهان، در پشت درهای بسته جلسه‌ای تشکیل دادیم. آقای مصباح‌زاده از من می‌خواست که یک نوع تیترو مخصوصی برای صفحهٔ اول روزنامهٔ کیهان تولید کنم که مشابه آن راهیچ مؤسسه‌ای نداشته باشد و اختصاصاً برای روزنامهٔ کیهان ریخته شود. از من تاریخ آماده شدن آن را پرسید و شرایط طراحی و غیره را جویا

او بود - و همچنین حاج محمدعلی غروی، نسخ‌نویس معاصر رفتند. اما همهٔ آن‌ها با قلم نی می‌نوشتند و طراحی حروف نمی‌دانستند. سرانجام به واسطهٔ یکی از دوستانشان، جوانی به نام حسین عبدالله‌زاده حقیقی^{۳۶} به آن‌ها معرفی شد. او بر فنون خطاطی^{۳۷}، نقاشی، لیتوگرافی و تصادفاً ریخته‌گری نیز تسلط داشت^{۳۸} و در همان جلسهٔ اول، بدون اینکه در زمینهٔ طراحی حروف سابقه‌ای داشته باشد و فقط با خواندن دستورالعمل ماشین حروف‌ریزی، حروف موردنظر قالب‌ساز را ده برابر بزرگ‌تر نقاشی و خطاطی^{۳۹} کرد و بلافاصله برای طراحی حروف استخدام شد.^{۴۰}

دانشمند کسی است که هم میداند
و هم می‌پرسد نادان آنست که
نه میداند و نه می‌پرسد

حروف ۱۲ سیاه زر

نتیجهٔ اولین همکاری حقیقی و حروف‌ریزی الهام (زر)، تولید حروف «۱۲ سیاه»^{۴۱} بود. طرح حروف ۱۲ سیاه از حروفی برداشت شده بود که قبلاً از روسیه آمده بود و در متن مجلات و کتاب‌ها بسیار کاربرد داشت و از این‌رو مورد نیاز بسیاری از چاپخانه‌ها بود. حروف‌ریزی زر از حروف ۱۲ سیاه دو سری ماتریس تولید کرد که یک سری از آن را به چاپخانهٔ ارتش دادند و از سری دیگر برای قالب‌ریزی و تولید حروف استفاده می‌کردند.

پس از تولید قلم ۱۲ سیاه یا همان حروف روسی، حروف‌ریزی زر توانست در سال‌های بعد ماتریس اندازه‌های ۸، ۱۰، ۱۲، ۱۴، ۱۶، ۱۸، ۲۴، ۳۶، و ۴۸ را بازطراحی و حروفش را تولید کند.^{۴۲}

حروف ۸۴ کیهان

ماتریس‌های ماشین مونوتایپ

با این‌که ماشین مونوتایپ برای حروف چینی مطبوعات یک چاپخانه طراحی شده بود و نه برای تولید انبوه و تأمین حروف تک چاپخانه‌ها، ولی با این حال حروف اسفراجانی طرفدارانی داشت. همیشه چاپخانه‌هایی بودند که ظرافت، تفاوت و کیفیت حروف ماشین مونوتایپ را بر حروف وطنی زر ترجیح می‌دادند و بیشتر می‌پسندیدند. آن مشتریان معتقد بودند که حروف سربی خارجی با کیفیت‌تر و بادوام‌تر است. حروف مونوتایپ حروف‌ریزی ایران سبک‌های مختلف و پر کاربردی مثل نازک، سیاه و توخالی (یادوخطی) داشت و با نام حروف اسفراجانی در بازار چاپ شناخته می‌شد.

حروف‌ریزی ایران

اما حروف‌ریزی ایران نیز با ورود فناوری‌های دیجیتال در دهه ۱۳۷۰ به تاریخ پیوست. حروف‌ریزی ایران در خیابان ناصرخسرو، طبقه بالای لوان‌تور و در نزدیکی چاپخانه‌های سربی معروفی چون تابان، علمی، سپهر و ... قرار داشت.

پایان پنج دهه حروف‌ریزی

از دهه هفتاد خورشیدی که استفاده از کامپیوتر در ایران رواج یافت، سرعت، دقت،

اقبال و ارزانی نسبی حروف چینی دیجیتال باعث شد تا حروف چینی سربی برای همیشه به تاریخ بپیوندد. البته حروف مورد استفاده در حروف چینی سربی بعداً توسط شرکت‌های نرم‌افزاری وارد سیستم دیجیتال (نشررومیزی) نیز شدند و کماکان در نشر مطبوعات به کار می‌روند.

امروزه علاوه بر موارد دنبال شده در حروف‌ریزی‌ها، سرعت خوانایی، تنوع طراحی، لحن و کاربرد فونت اهمیت بیشتری یافته است؛ همچنین داشتن فونت اختصاصی یکی از مهم‌ترین ارکان هویت بصری هر برندی شده است. اگر امروز طراحی حروف و تولید فونت فارسی به راحتی امکان‌پذیر است به خاطر تلاش صنعتگران چاپ در حروف‌ریزی‌هاست که از دهه ۱۳۲۰ تا ۱۳۷۰ خورشیدی، زمینه تولید فونت فارسی را در ایران فراهم کرده‌اند.

شماره ۱۲۵۱
تاریخ ۱۳۵۲
محل چاپ تهران

سری الف

مونت حروف تحریری چاپخانه

ردیف	شرح	مقدار	تعداد واحد	مبلغ کل	ملاحظات
۱	حروف سربی	۲۰	۵۰	۱۱۲۰۰	
۲	حروف سربی	۱۰	۲۰	۸۵۰۰	
۳	حروف سربی	۱۰	۲۰	۸۵۰۰	
جمع				۹۷۲۰۰	

مبلغ کل ۹۷۲۰۰ ریال
تاریخ ۱۳۵۲
محل چاپ تهران

نمونه‌ای از صورت حساب‌های فروش حروف سربی

در پایان نگارنده لازم می‌داند بر اجتناب از دو اشتباه رایج تأکید ورزد. اول اینکه این روزها به فروشگاه‌های فونت در ایران، فونت فاندری (Font Foundry) هم می‌گویند که اشتباه است زیرا فونت فاندری به حروف‌ریزی‌ها و فروشندگانی اطلاق می‌شود که حروفشان به شیوه ریخته‌گری سربی تولید شود. فروشگاه فونت‌های دیجیتال در واقع فونت استور (Font Store) یا فونت شاپ (Font Shop) هستند. دوم اینکه حروف ابزاری زنده و جاری‌اند. مرور مسیر و زحماتی که پیشکسوتان تولید حروف چاپی تجربه کرده‌اند نشان می‌دهد که پدیده حروف چاپی موضوعی فرهنگی و بومی است و هر جامعه‌ای باید خود به تولید و پیرایش حروفش اقدام کند. زیرا فرهنگ،

سوابق و عادات خواندن و همین‌طور مشکلات تولید خواندنی‌ها در جوامع مختلف با هم متفاوت‌اند. از طرفی فونت‌ها ابزار ارتباطی مردم زمانه‌اند و باید همراه با سلیقه زمانه تغییر یابند تا فرهنگ مردمشان در نوشتار جاری باشد. تولیدکنندگان حروف (چه طراح، چه توسعه‌دهنده و چه فروشنده) باید کیفیت استفاده از حروف را به طور دائم ارزیابی، اصلاح و بازطراحی کنند تا اثری ماندگار و آشنا برای مردم خود باقی‌گذارند. ■

kokab.tahbaz@gmail.com

منابع

- آذرنگ، عبدالحسین (۱۳۸۴). مبانی نشر کتاب. تهران: انتشارات سمت.
- ایزدپناه، برنا (۱۳۹۸). «حروف حقیقی». نشان. ش ۴۶ و ۴۷.
- حقیقی، حسین (۱۳۶۹). «طراحی حروف فارسی». صنعت چاپ، ش ۱۱۳.
- _____ (۱۳۸۱). «فصلی از تاریخچه هنر گرافیک». گرافیک. ش ۴۱.
- دمیرچی، اسمعیل (۱۳۹۱). گفتگو با قبیلۀ چاپ. تهران: موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- رائین، اسماعیل (۱۳۴۷). سفرنامه میرزا صالح شیرازی. تهران: انتشارات روزن.
- صافی، قاسم (۱۳۶۴). از چاپخانه تا کتابخانه. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- صالحی، اشکان (۱۳۸۸). «رد پای اولین‌های صنعت چاپ و انتشارات طهران». صنعت چاپ، ش ۳۲۴.
- طاهباز، کوکب (۱۴۰۳). «میراث حقیقی». جهان کتاب. ش ۴۰۷.
- ظهیری، نسربین (۱۳۹۳). آمدم خانه نبودید (محمد مسعود). تهران: ثالث.
- فرامرزیان، علی اصغر (۱۳۸۷). چاپ برجسته. تهران: اداره کل چاپ و نشر وزارت ارشاد اسلامی.
- قاسمی، فرید (۱۳۸۵). «تاریخ صنعت چاپ از آغاز تا شهریور دهه ۲۰». کتاب ماه کلیات. ش ۱۰۵ تا ۱۰۳.
- کاتالوگ سازمان چاپ زر (دهه ۱۳۵۰).
- کاتالوگ موزه چاپ (۱۳۹۳)
- کیهان، ۵ بهمن ۱۳۴۰.
- مصباحی، امیر (۱۳۹۷). «گذری بر ۸۰ سال حروف سربی تا». حرفه هنرمند. ش ۶۸.
- مظاهری، رضا (۱۳۷۱). «و حروف به راه افتادند». صنعت چاپ. ش ۱۱۳.
- مظاهری، رضا (۱۳۷۳). «فرم‌های حروف چاپی». تهران: انتشارات آموزش و پرورش.
- میرزای گلیاگانی، حسین (۱۳۷۸). تاریخ چاپ و

چاپخانه در ایران. تهران: نشر گلشن.
ناصری، رحمان (۱۳۹۱). گفت‌وگو با قبیله چاپ.
هامونی، امید (۱۳۹۵). طراحی حروف برای فونت
فارسی. تهران: انتشارات فاطمی.

<https://kagiz.ir>

Smitshuijzen Abifares, Huda (2001). ARA-
BIC Typography, SAQI BOOKS.

<https://www.klingspor-museum.de>

<https://www.typeoff.de>

https://en.wikipedia.org/wiki/Type_foundry

www.devroye.org/fonts-33720.html

۱. اولین روزنامه ایرانی بدون نام بود و معادل News Paper «کاغذ اخبار» نام گرفت. میرزا صالح در زمان اقامت خود در لندن از طریق دوستان کنسولگری انگلیس به ریچارد واتس معرفی شد تا اصول کار با سیمه‌خانه و مرکب‌سازی را یاد بگیرد. چاپخانه واتس انجیل‌هایی به زبان‌های هندی، سریانی، عربی و ... چاپ می‌زد (اسماعیل راثین، ۱۳۴۷: ص ۱۹). بین سال‌های ۱۸۲۵ تا ۱۸۴۲ ریچارد واتس در چاپخانه مبلغان بریتانیایی در لندن به کار طراحی و تولید حروف عربی برای انجیل و سایر کتاب‌های عربی مشغول بوده است (هدایی‌فارس، ۲۰۰۱: ص ۶۸).
۲. در کتاب روزنامه خاطرات اعتمادالسلطنه راجع به چاپ روزنامه اطلاع با حروف سربی «فارسی نو» نوشته شده: «... از فرنگستان حروف آوردند و روزنامه را چنان چه [چنان‌که] ملاحظه می‌فرمایید با حروف چاپ زدند که مثل بهترین روزنامه‌های استانبول و فرنگ شده است.» (حسین میرزای گلپایگانی، ۱۳۷۸: ص ۵۹)

۳. کارخانه حروف‌ریزی اشمپل از ۱۸۱۹ فعالیت خود را در لایپزیک آغاز کرد و حروف لاتینی مثل ونوس تولید کرد.

۴. کارخانه حروف‌ریزی برتهلد در ۱۸۵۰ در برلین تأسیس شد و حروف لاتینی مثل گروتسک طراحی و تولید کرد و از ۱۹۲۰ به طراحی و تولید حروف عربی نیز پرداخت.

۵. رحمان ناصری، ۱۳۹۱: ص ۸۱.

۶. همان.

۷. سال‌ها بعد، قسمتی از خانه و چاپخانه سید ضیاءالدین در خیابان لاله‌زار محل اولین آموزشگاه هنری ایران، یعنی «جامعه باربد» شد که در کوچه باربد کنونی و نزدیک به سالن‌های سینما و تئاتر بود.
۸. برداشت و اقتباس از حسین میرزای گلپایگانی، تاریخ چاپ و چاپخانه در ایران، (چاپخانه سربی روشنائی)، ص ۲۰۱.

۹. سیاهه دستمزدهای کارگران بخش حروف‌ریزی در گزارش‌های وقت مجلس در روزنامه رسمی موجود است.

۱۰. مصاحبه با فرید قاسمی، ۱۳۸۵: ۱۰۳.

۱۱. رحمان ناصری، ۱۳۹۱: ۸۱

۱۲. به‌وسیله ماتریس یا همان قالب حروف، در ماشین حروف‌ریزی به مقدار انبوه حروف تولید می‌شد که برای هر مجموعه حروف فارسی تا ۱۵۰ ماتریس حرف و علامت وجود داشت. برای هر حرف، از هر سایز و از هر نوع حروف طراحی شده، فقط یک ماتریس ساخته می‌شد و در کارگاه حروف‌ریزی می‌ماند تا همیشه حروف موردنظر از ماتریس آن تکثیر شود. (علی اصغر فرامرزیان، ۱۳۸۷: ص ۶۸)

۱۳. از کارگران خبره چاپخانه مجلس که بعداً مدیر داخلی حروف‌ریزی آزادی شد.

۱۴. اسماعیل دولو اولین و برجسته‌ترین ماتریس‌ساز ایرانی است که از سال ۱۳۲۶ تا سال ۱۳۶۶ در همه حروف‌ریزی‌های آزادی، زر و ایران کار کرده است (علی اصغر فرامرزیان، ۱۳۸۷: ص ۶۶). او در ابتدا تعمیرکار دستگاه‌های حروف‌ریزی و حروف‌چینی ارتش بود. سپس با تعمیر ماتریس آشنا شد و به تدریج در ساخت ماتریس مهارت یافت.

۱۵. اسماعیل دولو، ۱۳۹۱: ص ۴۶۶.

۱۶. رحمان ناصری، ۱۳۹۱: ۸۴.

۱۷. «الهام» نام «حروف‌ریزی زر» در سال‌های آغازین فعالیتش بوده است. روزنامه کیهان در متن تشکر از حروف‌ریزی زر برای تولید حروف کیهان ۸۴ از «حروف‌ریزی الهام» نام برده است. (روزنامه کیهان، ۵ بهمن ۱۳۴۰: ص ۳)

۱۸. بعدها مؤسسه نوربانی دو دستگاه ماشین حروف‌ریزی، یکی برای خود و دیگری برای چاپخانه تابان، وارد کرد که طی مذاکرات و شروطی آن دو دستگاه نیز به حروف‌ریزی زر اضافه شدند. اولین محل حروف‌ریزی الهام (زر) در جاده قدیم شمیران (شریعتی فعلی)، خیابان آمل بود (رحمان ناصری، ۱۳۹۱: ۸۴).

۱۹. حسین عبدالله‌زاده حقیقی درباره این موضوع می‌گوید: «بنا به گفته خودشان (مدیران زر)، وقتی دستگاه‌های قالب‌سازی را به ایران وارد کردند، فکر این را نکرده بودند که این کار در ابتدا نیازمند یک طراح حروف می‌باشد.» (حسین حقیقی، ۱۳۸۱: ۷)

۲۰. او اولین طراح فونت در ایران است. (رجوع شود به مقاله کوکب طاهباز، «میراث حقیقی»، جهان کتاب، ش ۴۰۷، ص ۵)

۲۱. او خوشنویسی نسخ را نزد محمدولی کیمیاقلم آموخته بود. (همان)

۲۲. برگرفته از مصاحبه حسین حقیقی در نشریه گرافیک، ش ۴۱، ص ۷.

۲۳. منظور همان طراحی یا دیزاین است. در آن برهه از تاریخ، طراحی به معنی دیزاین، مثل طراحی گرافیک یا طراحی صنعتی و ... در جامعه ایران معرفی نشده بود. به همین جهت شخص طراح حروف یا تایپ دیزاین را «نقاش و خطاط» و طراح گرافیک را «نقاش مطبوعاتی»، «نقاش روزنامه‌ای» یا «نقاش تبلیغاتی» می‌گفتند. (حسین حقیقی، ۱۳۸۱: ۷)

۲۴. درواقع حسین حقیقی خط را طراحی می‌کرد.

برای مثال با مدادهای دوخطه خطاطی می‌کرد و بعد دور حروف را قلم‌گیری می‌کرد یا تغییر می‌داد (علی اصغر فرامرزیان، ۱۳۸۷: ۶۱).

۲۵. اهمیت حروف ۱۲ سیاه در آن سال‌ها به خاطر فراوانی کاربردش در چاپ کتاب‌ها و مجله‌ها بود.

۲۶. امیر مصباحی، ۱۳۹۷: ۱۷۲.

۲۷. با تکمیل، پیرایش و تغییر پایه‌های مختلف حروف ۱۲ سیاه، خانواده حروف زر کامل شد و پس از آن حروف‌ریزی الهام نام خود را به «سازمان چاپ زر» تغییر داد.

۲۸. این حروف در دومین محل حروف‌ریزی زر که روبه‌روی مؤسسه کیهان، طبقه بالای چاپخانه برادران باقرزاده بوده، طراحی و تولید شده است (رحمان ناصری، ۱۳۹۱: ص ۸۵).

۲۹. مدیر وقت روزنامه کیهان.

۳۰. دوم بهمن ۱۳۴۰

۳۱. سایز ۸۴ سیاه، اندازه‌ای غیرمعمولی بود که پیش از آن در هیچ نوع قلمی وجود نداشت.

۳۲. مدیر وقت روزنامه اطلاعات و مؤسسه ایرانچاپ.

۳۳. رحمان ناصری، ۱۳۹۱: ص ۸۵. همچنین می‌گوید: حروف کیهان ۸۴ دو سال بعد در دسترس عموم قرار گرفت.

۳۴. طاهباز، کوکب، «میراث حقیقی»، جهان کتاب، ش ۴۰۷.

۳۵. آخرین محل حروف‌ریزی زر، اوایل خیابان لاله‌زار، قبل از کوچه ملانوروزی است که هنوز تابلوی آن بر دیوار است.

۳۶. اسماعیل دولو، ۱۳۹۱: ص ۴۶۷

۳۷. مطبوعات ورزشی مانند روزنامه ورزشی هدف و روزنامه هدف و اقتصاد متعلق به خانواده ملاسعیدی بوده است.

۳۸. متفاوت در منابع.

۳۹. در محل گراورسازی اسفرجانی (حسین میرزای گلپایگانی، ۱۳۷۸: ص ۴۰۲)

۴۰. اسماعیل دمیرچی، قبیله چاپ، ص ۴۷۰.

۴۱. به گفته اسماعیل دولو هرگاه ماتریس‌های حروف‌ریزی ایران نیز مشکلی داشت از او برای تعمیر کمک می‌گرفتند.

۴۲. در ۱۳۲۹ شرکت انگلیسی مونوتایپ چند دستگاه ماشین تک‌ریز عربی مونوتایپ توسط چند چاپخانه بزرگ دولتی و غیردولتی سفارش داده و خریداری شد. اما با تصویب قانون ملی شدن صنعت نفت ایران، این شرکت انگلیسی ماشین‌ها را برای حروف فارسی اصلاح نکرد و با همان سبک صفحه‌کلید (کیبورد) عربی و کسری حروف فارسی و بدون خدمات نصب و آموزش در بندر بوشهر پیاده کرد. اکثر این ماشین‌ها مدتی در زیر باد و باران ماندند و سرانجام وقتی به تهران رسیدند که ماشین‌های سطرریز اینترتایپ وارد و جایگزین شده بودند. به همین دلیل مونوتایپ‌ها در زمان و جایگاه درست خود قابل استفاده نبودند. (امید هامونی، ۱۳۹۵: ص ۳۶)